

IQTISODIYOTNI MODERNIZATSIYA VA DIVERSIFIKATSIYA QILISH SHAROITIDA BANK TIZIMINING SAMARADORLIGINI OSHIRISH MASALALARI

Kamoliddinova Go`zal Kamoliddin qizi

Toshkent davlat Iqtisodiyot universiteti magistranti

ARTICLE INFO.

Kalit So`Zlar: bank aktivlari, daromadlar va xarajatlar, aktivlar likvidliligi, aktivlar sifati, moliyaviy stress indeksi, depozitlar, transformatsiya, likvidlilik riski, kredit portfeli, investitsiya portfeli.

Annotatsiya

Ushbu maqola hozirgi kundagi geosiyosiy vaziyatlarda iqtisodiyotning asosiy bo`g`ini hisoblangan banklarning bardoshlilikini ta`minlash, ularning samaradorligini oshirish, shuningdek, banklarning 2023-yilgi moliyaviy barqarorlik ko`rsatkichlari tahliliga asoslangan.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2024 LWAB.

KIRISH

Tijorat banklari boshqa xo`jalik yurituvchi subyektlari kabi o`zining xo`jalik va tijorat faoliyatini tashkil etish uchun ma`lum bir pul mablag`lariga, ya`ni resurslariga ega bo`lishi lozim. Iqtisodiyotning rivojlanishida bank resurslarini tashkil etish muommosi bank faoliyatini bir maromda olib borishda birinchi darajali vazifa hisoblanadi. Bundan tashqari bankning aktiv operatsiyalari obyekt orqali aniqlanadigan bank faoliyatining ko`lami, ular joylashtiradigan resurslar hajmi, miqdori, jalb qilingan mablag`lar summasiga bog`liq bo`ladi. Bunday holat banklar o`rtasida raqobatni keltirib chiqaradi.

Tijorat banklarning aktivlaridan samarali foydalanishni tahlil qilish va uni takomillashtirish yo`llarini ishlab chiqish hamda amaliyotga tatbiq etish orqali ularning faoliyatini samarali tashkil etishga, ularning raqobatbardoshlilikini ta`minlashga erishish mumkin. Ammo keyingi yillarda bu sohada hali yechilishi lozim bo`lgan masalalar talaygina. Buning asosiy sabablari, xalqaro va mahalliy banklar amaliyotida tijorat banklarning resurslarini boshqarish masalasi yetarlicha o`rganilmaganligidadir. Bundan tashqari, muhtaram Prezidentimiz ham o`zlarining "2020-2025 yillarga mo`ljallangan O`zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to`g`risida" gi farmonida "Bank sohasidagi hozirgi holat tahlili, ayniqsa, aktivlardan samarali foydalanish tahlili, bank sektorida davlatning yuqori darajadagi aralashuvi, davlat ishtirokidagi banklarda menejment va tavakkalchiliklarni boshqarish sifatining yetarli emasligi, iqtisodiyotda moliyaviy vositachilikning past darajasi kabi bank sektorini iqtisodiy yangilanishlar va jamiyat ehtiyojlariga mos ravishda rivojlantirishga to`sqinlik qilayotgan qator tizimli muammolar mavjud"¹ ekanligini keltirib o`tganlar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy o`sishga erishishda banklarning resurslarini samarali boshqarish tahlili va uni takomillashtirish yo`llarini ishlab chiqish muhim o`rin tutadi. Tijorat banklarni moliyaviy

¹ O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5992-son Farmoniga 1-ilova. III. Islohotlarning maqsadlari va ustuvor yo`nalishlari. (Lex.uz).

barqaror resurslar bilan ta'minlash muammosi bank resurslarini boshqarish samarasini tahlil etish zaruriyatini keltirib chiqargan asosiy omillardan biri hisoblanadi. Moliyaviy barqarorlik talablariga rioya qilgan holda bank faoliyatining yuqori rentabelligini ta'minlash maqsadlariga mos keladigan yangi dalillarga asoslangan yondashuvlarni ishlab chiqish zarur. Bank tizimida islohotlarni jadallashtirish, bank xizmatlari bozori hajmini oshirish va sohada raqobatni rivojlantirish orqali banklarning likvidligini hamda jahon hamjamiyatida bo'lib turgan keskin geosiyosiy vaziyatlarga bardoshlilikini ta'minlash mumkin bo'ladi. 2023-yil I yarim yilligiga nazar soladigan bo'lsak, banklarning likvidlik ko'rsatkichlarida sezilarli pasayish kuzatildi. Bank tizimida milliy valyutadagi depozitlarda o'sish sur'atlari saqlanib qolgan bo'lsada, xorijiy valyutadagi depozitlar qisqardi. Xorijiy valyutadagi depozitlarning qisqarishi import to'lovlari uchun oldingi davrlarda jamg'arilgan mablag'larning chiqib ketishi hamda tashqi geosiyosiy vaziyatda vaqtinchalik kirib kelgan norezidentlar mablag'larining chiqib ketishi bilan bog'liq bo'ldi. Natijada, bank tizimida yuqori likvidli aktivlar ulushida sezilarli pasayish kuzatildi. Ushbu holatda, banklarda majburiyatlarni o'z vaqtida bajarish va likvidligini saqlab qolish bilan bog'liq yo'qotishlarning paydo bo'lishi hamda bank tizimi uchun likvidlik risklari yuzaga kelishi mumkin. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158 "O'zbekiston-2030" strategiyasida bir qancha vazifalar belgilab berilgan:

- ✓ Bank va moliya tizimida yillik kreditlash hajmini 40 milliard dollarga yetkazish, bank omonatlari hajmini 4 barobarga oshirish;
- ✓ Banklarni xususiylashtirish va davlat ixtiyorida 3-4 ta bankni saqlab qolish, bank bozoriga kamida 4 ta yirik nufuzli chet el banklarini jalb qilish;
- ✓ Banklarga xalqaro tan olingan minimal standart va talablarni joriy qilish orqali me'yorlar va nazorat bazalarini takomillashtirish;
- ✓ Kamida 3 ta tijorat banklarida islom moliyasi mezon va tartiblarini joriy etish, islom moliyasining qonuniy asoslarini shakllantirish;
- ✓ Sudga kiritilgan da'volar bo'yicha kreditlarga oshirilgan foiz va jarima hisoblashni to'xtatish mexanizmlarini joriy qilish.²

Yuqoridagi vazifalardan kelib chiqqan holda, mamlakatimizda iqtisodiyotni jadal rivojlantirish, banklarni transformatsiya qilish va bunda xorijiy investorlarni jalb qilish yuzasidan avvalo davlatimiz investitsiya muhitini yanada yaxshilash va uning jozibadorligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5992-son bilan tasdiqlangan "2020-2025 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to'g'risida" gi Farmoni bank tizimini tubdan isloh qilish uchun asosiy dasturilamal bo'lib xizmat qiladi. Bank sohasidagi hozirgi holat tahlili bank sektorida davlatning yuqori darajadagi aralashuvi, davlat ishtirokidagi banklarda menejment va tavakkalchiliklarni boshqarish sifatining yetarli emasligi, iqtisodiyotda moliyaviy vositachilikning past darajasi kabi bank sektorini iqtisodiy yangilanishlar va jamiyat ehtiyojlariga mos ravishda rivojlantirishga to'sqinlik qilayotgan qator tizimli muammolar mavjudligini ko'rsatmoqda.[1] Shuningdek, 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son bilan tasdiqlangan "O'zbekiston-2030" Strategiyasida barqaror iqtisodiy o'sish omillari batafsil keltirilgan.[2]. Bundan tashqari, muhtaram Prezidentimiz SH.M.Mirziyoyev 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son bilan tasdiqlangan "2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" da bank tizimidagi kamchiliklarni bartaraf etish yo'llariga alohida urg'u berganlar.[3]

AQSHlik taniqli iqtisodchi olim Edvin Dj.Dolan "tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son Farmoniga 1-ilova. III. "O'zbekiston-2030". Strategiyasi (Lex.uz).

ta'minlashda asosiy e'tibor yuqori likvidli aktivlar bilan yuqori daromadli aktivlar o'rtasidagi nisbatdan oqilona foydalanish kerak", deb hisoblaydi.[4]

F.Mishkinning fikriga ko'ra, "moliyaviy barqarorlik – bu moliya tizimi, xususan, moliya bozorlari va moliyaviy institutlar tizimining beqaror iqtisodiy sharoitda asosiy funksiyalarini bajara olish qobiliyatidir".[5]

Professor O.Lavrushinning fikriga ko'ra, "tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini baholashda asosiy e'tibor guruhlash va tarkibiy tahlilga qaratilishi lozim, shundagina har bir guruh operatsiyalardan olingan foydaning darajasi va barqarorligiga real baho berish mumkin".[6]

Shalpanov P.A. tijorat banklari moliyaviy barqarorligiga "... ichki va tashqi omillarga qarshi turgan holda bank resurslarini transformatsiya qilib hamda risklarni samarali boshqarishda o'z funksiyalarini amalga oshirishi" ta'kidlangan.[7]

Professor F.Xolmamatovning ta'rifiga ko'ra, "Bank tizimi barqarorligi ham joriy davrda, ham prognozlanayotgan istiqbolda o'z funksiyalarining tezkor va samarali bajarilishini ta'minlaydigan muvozanatli holatga erishish va uni saqlab qolish qobiliyatidir".[8] Shuningdek, muallif tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta'minlashda bank kapital bazasini mustahkamlash, bankning likvidlilik me'yorlarini ta'minlash, likvidlilik risklarini bartaraf etish lozimligini ta'kidlaydi.[9, 10, 11]

Sh.Abdullaeva "tijorat banklari faoliyatidagi kredit riskini boshqarishni takomillashtirish yo'li bilan kredit portfelining sifatini oshirish mumkin" deb hisoblaydi.[12]

A.Mahmudalieva "tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi-bu bank aktivlari, majburiyatlari, kapitali va moliyaviy natijalari dinamikasining yo'l qo'yish mumkin bo'lgan xatar sharoitida, likvidlikni saqlagan holda, foyda va kapitalni o'stirish asosidagi bank rivojlanishini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar yig'indisi", deya xulosa shakllantirgan.[13]

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolani yozish jarayonida grafikli, jadvalli tahlil uslubidan, sintetik, analitik tahlillar, iqtisodiy-statistika, guruhlash va qiyosiy tahlil usullaridan foydalaniladi.

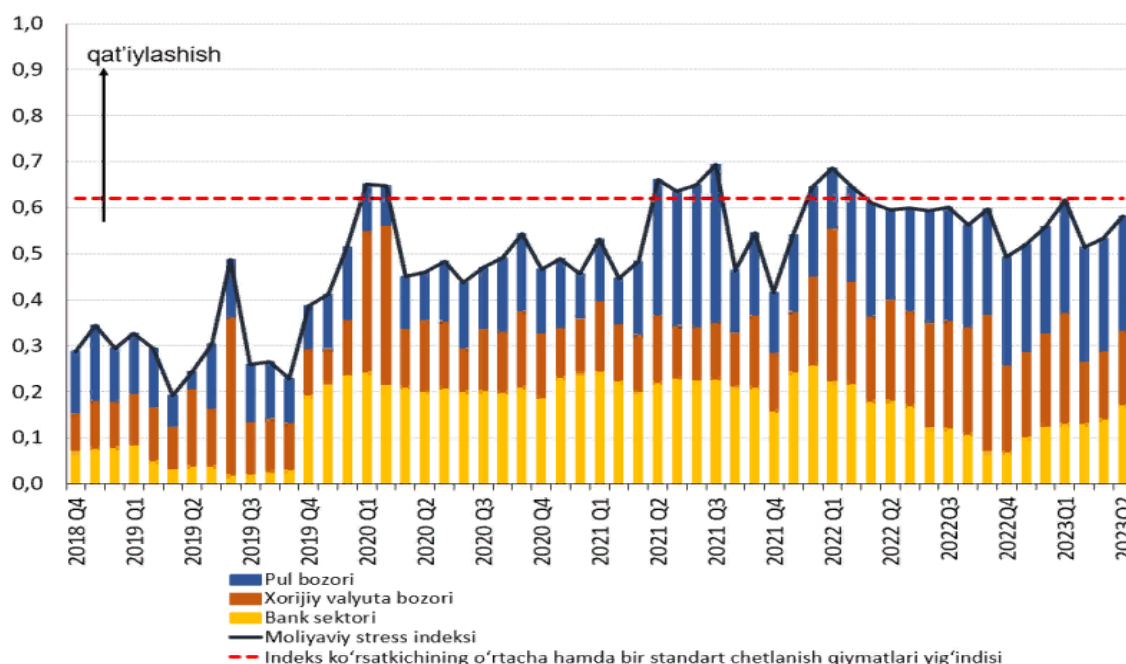
TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekiston bank sektorini tahlil qiladigan bo'lsak, 2023-yil I yarim yilligida turli xavotirlar ortdi. Rivojlangan davlatlarda yuqori foiz stavkalari kredit shartlarining qat'iy qilinishiga olib keldi va natijada, bank kreditlarining o'sishi sekinlashdi. Ushbu yuqori foiz stavkalari tufayli kreditga xizmat ko'rsatish xarajatlarning ortishi kredit sifatini yomonlashtirdi. O'zbekistonning iqtisodiy o'sish sur'atlari asosiy savdo hamkorlariga qaraganda yuqoriroq bo'lishi prognoz qilinmoqda. Xususan O'zbekistonda YaIM 2023 va 2024-yillarda XVJ prognoziga ko'ra mos ravishda 5.5 va 5.5 foiz³, Jahon banki prognozlariga ko'ra esa 5.5 va 5.6 foizlarga⁴ o'sishi kutilmoqda. XVJ ma'lumotlari asosida hisoblangan asosiy savdo-hamkor davlatlarning iqtisodiy o'sish prognozlari esa 2023-2024-yillar uchun, mos ravishda 4.4 va 3.9 foizni tashkil etdi. 2023-yil I yarim yilligida O'zbekiston moliyaviy stress indeksi (MSI)⁵ sezilarli tebranuvchilikka ega bo'lishiga qaramay, o'zining o'rtacha hamda bir standart chetlanishlari yig'indisidan past darajada shakllandi.

³ International monetary fund. (2023, October) World Economic Outlook.

⁴ World bank. (2023, Fall) Sluggish Growth. Rising Risks.

⁵ Moliyaviy stress indeksini hisoblash metodologiyasi cbu.uz saytining 2022-yil uchun Barqarorlik sharhida keltirilgan.

1-rasm. O'zbekiston moliyaviy stress indeksi⁶

Moliyaviy stress indeksining 1 ga yaqin bo'lishi stress darajasining yuqoriligini, aksincha 0 ga yaqin bo'lishi esa stress darajasining pastligini ko'rsatadi. Ichki va tashqi omillar 2023-yil I yarim yilligida ichki valyuta bozorida tebranishlarga sabab bo'ldi. Shuningdek, xorijiy valyutadagi depozitlar qisqarishi hisobiga 2023-yil 1-iyul holatiga jami depozitlar hajmi 2023 yil boshidan 6.4 foizga kamaydi.⁷

1-jadval. Aktivlar miqdori bo'yicha tijorat banklari faoliyatining alohida ko'rsatkichlari to'g'risida 2024-yil 1-mart holatiga ma'lumot⁸, mlrd.so'm

Ko'rsatkichlar nomi	Jami	
	Banklar soni	Summa
Jami aktivlar	35	648 617
Jami kreditlar	35	472 407
Jismoniy shaxslarga ajratilgan kreditlar	35	151 688
Yuridik shaxslarga ajratilgan kreditlar	35	320 719
Qisqa muddatli kreditlar	35	64 408
Uzoq muddatli kreditlar	35	407 999
Milliy valyutadagi kreditlar	35	262 228
Xorijiy valyutadagi kreditlar	35	210 179
Aholi omonatlari	35	85 816
Yuridik shaxslar depozitlari	35	152 122

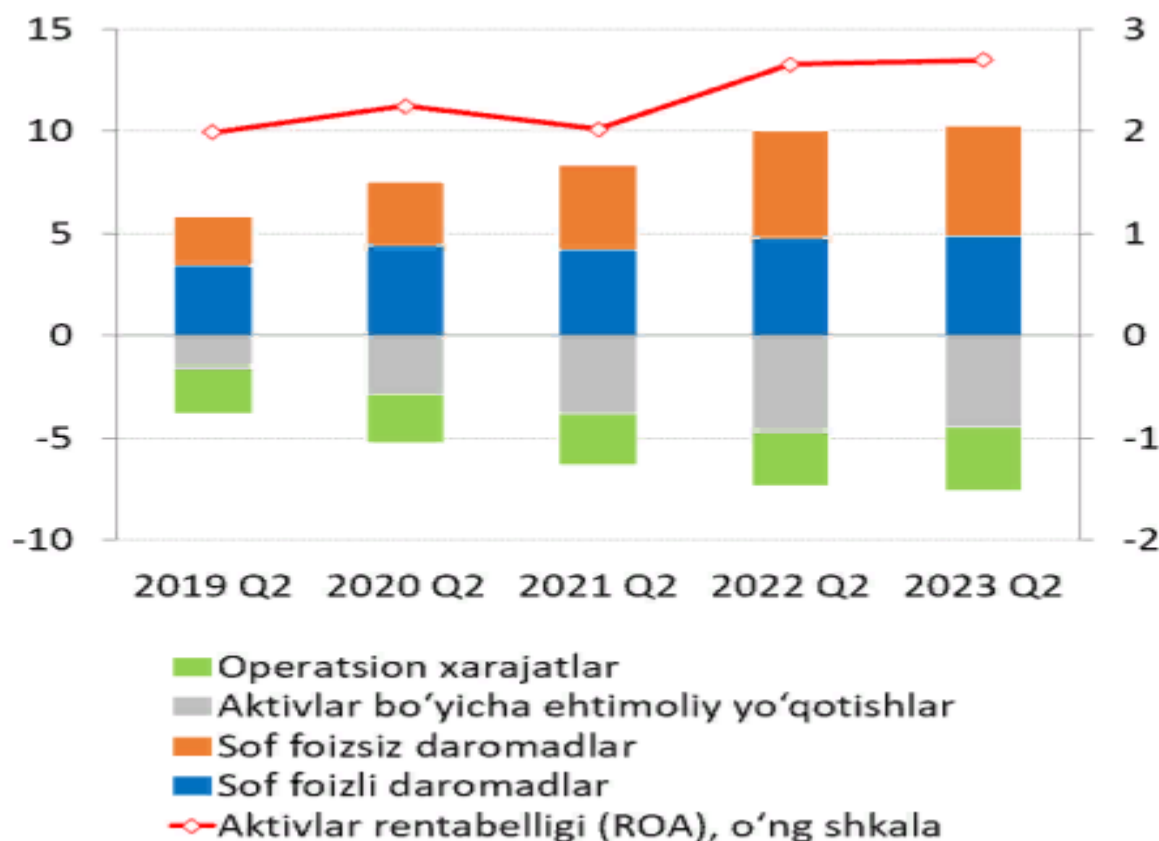
Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, tijorat banklarining jami aktivlaridagi asosiy ulushni jismoniy va yuridik shaxslarga ajratilgan kreditlar egallaydi, ya'ni ajratilgan kreditlar aktivlarning 70 foizini egallab turibdi. Depozitlarga to'xtaladigan bo'lsak kreditlar va jami depozitlar 1:2 nisbatni tashkil etmoqda. Bundan tashqari, tijorat banklarining sof foydasi 2023-yil I yarim yilligi yakuni holatiga o'tgan yilning mos davriga nisbatan 28 foizga oshdi. Banklarning yuqori daromadligi

⁶ <https://cbu.uz/oz/financial-stability/report/>

⁷ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. 2023-yil I yarim yillik moliyaviy barqarorlik sharhi.

⁸ <https://cbu.uz/oz/financial-stability/report/>

ularning kapitallari oshishiga hissa qo`shdi va natijada, banklarning ehtimoliy shoklarga bardoshlilikini ta`minlashda muhim bufer vazifasini bajaradi.

2-rasm. Bank tizimida aktivlar rentabelligi (ROA) ko`rsatkichining dekompozitsiyasi⁹, foizda

Tijorat banklari aktivlar rentabelligi shakllanishida sof foizli daromadlar hissasi barqaror ravishda yuqori bo`lib kelmoqda. Xususan, 2023-yil 1-iyul holatiga ushbu ko`rsatkichning jami aktivlardagi ulushi 4.8 foizni tashkil etdi. Shuningdek, bank aktivlari rentabelligining shakllanishida banklarning sof foizsiz daromadlari 5.4 foiz bandga oshiruvchi omil bo`ldi. Umuman olganda, sof foizli va foizsiz daromadlar oshganligi, aktivlar bo`yicha ehtimoliy yo`qotishlar uchun yaratilgan zaxiralarning kamayganligi banklarning yuqori operatsion xarajatlarini qoplashga imkon berdi. Natijada, aktivlar rentabelligi ko`rsatkichi o`zgarishsiz shakllandi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa o`rnida shularni aytib o`tish joizki, bank sektorining iqtisodiyotni rivojidadagi o`rni beqiyos ekanligini, uning asosiy qon tomiri ekanligini butun dunyo hamjamiyati ta`kidlamogda. Shu munosabat bilan barcha rivojlanayotgan davlatlar asosiy e`tiborni tizimda banklarning samaradorligini oshirish, uning moliyaviy barqarorligini ta`minlash, sektorda davlat ulushini kamaytirish, moliyaviy xizmatlarning ommabopligini va sifatini oshirish kabi jihatlarga alohida urg`u bermoqdalar. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, quyidagi taklif va mulohazalarni keltirib o`tmoqchimiz:

- Banklarning davlat resurslariga bo`lgan talabini kamaytirish, davlat dasturlari doirasida berilayotgan kreditlar portfelini tizimli monitoringini o`tkazish;
- Aholini bank tizimiga ishonchini oshirish orqali bo`sh pul mablag`larini jalb etish hamda jamg`armalarni investitsiyalarga safarbar etish;

⁹ <https://cbu.uz/oz/financial-stability/report/>

- Xorijiy investorlarni jalb etish va xalqaro moliya bozorlariga bosqichma-bosqich kirib boorish;
- Subsidiyalangan kreditlar ajratishdan voz kechish davlat dasturlari doirasidagi kreditlar hajmini kamaytirish;
- Xalqaro tajribaga ega bo'lgan menejrlarni jalb etish va tizimdagi kadrlarni xalqaro standartlar asosida bilim va malakasini oshirib borishini ta'minlash;

Bank sektorining moliyaviy barqarorligi va bardoshliligi rejalashtirilgan islohotlarni muvaffaqiyatli amalga oshirishning hamda biznes va aholining milliy bank tizimiga bo'lgan ishonchini mustahkamlashning asosiy sharti hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5992-son "2020-2025 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to'g'risida" gi Farmoni
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-"O'zbekiston-2030" Strategiyasi
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi Farmoni-lex.uz
4. Edwin G.Dolan Journal of comparative economics, volume 2, issue 4, December 1978, pages 407-408
5. Frederic S. Mishkin (2016) "The Economics of Money, Banking, and Financial Markets", page 216, 11th edition
6. Лаврушин О.И. Банковское дело. – М.: КноРус, 2008. – С. 251.
7. Шальпанов П.А. Управление ликвидностью: механизм прогноза денежных потоков банка. // Банковское дело. -2014. -№9. -56-60 стр.
8. Xolmamatov, F. (2024). Banklar moliyaviy barqarorligini ta'minlashda bank zaxiralaridan kompleks foydalanish zarurati va amaliyoti. YASHIL IQTISODIYOT VA TARAQQIYOT, 1(8). Retrieved from <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz/journal/index.php/GED/article/view/952>
9. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИДА ЛИКВИДЛИЛИК РИСКНИ БОШҚАРИШ АМАЛИЁТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ОРҚАЛИ МОЛИЯВИЙ БАҲАРАРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ: Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o'rni va rivojlanish omillari. (2024). Yangi O'zbekiston Taraqqiyotida Tadqiqotlarni o'rni Va Rivojlanish Omillari, 5(1), 375-382. <http://pedagoglar.org/index.php/04/article/view/1120>
10. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ МОЛИЯВИЙ БАҲАРАРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА РИСК ҚОПЛАМАСИ МОДЕЛИ: АҲАМИЯТИ, АНИҚЛАШ УСУЛИ ВА ЖОРИЙ ҲОЛАТИ. (2024). *Ta'limning Zamonaviy Transformatsiyasi*, 6(2), 49-55. <http://pedagoglar.org/index.php/03/article/view/1416>
11. Фарходжон Кубаевич Холмаматов. (2024). БАНК ТИЗИМИ МОЛИЯВИЙ БАҲАРАРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА ЛИКВИДЛИЛИК КЎРСАТКИЧЛАРИНИНГ ХАЛҚАРО МЕЪЁРЛАР АСОСИДА БАҲОЛАШ ВА УНИНГ ТАҲЛИЛИ. *Journal of New Century Innovations*, 50(3), 56–64. Retrieved from <https://www.newjournal.org/index.php/new/article/view/12642>
12. Абдуллаева Ш.З. Банк рисклари шароитида тижорат банкларининг кредит портфелини диверсификациялаш. Иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. автореферати. –Тошкент, 2000. -46 б.

13. Маҳмудалиева Ё.А. Тижорат банкларининг молиявий барқарорлиги ва уни баҳолаш. и.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Т.: 2001. – 22 б.
14. Kholmammatov, F. (2023). The Importance and Role of Bank Capital in Ensuring the Stability of the Banking System. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10825377>
15. <https://lex.uz/>
16. <https://cbu.uz/uz/financial-stability/report/>
17. International monetary fund.(2023, October) World Economic Outlook.
18. World bank. (2023,Fall) Sluggish Growth. Rising Risks.